

Jalopeuran jäljillä

Kaisa Häkkinen

Sana *jalopeura* tarkoittaa vanhassa kirjasuomessa lähes poikkeuksetta 'leijonaa'. Sitä pidetään yleisesti Agricolan keksimänä uudissanana mutta onko meillä aihetta olettaa, että jalopeura tunnettiin ja jalopeurasta puhuttiin Suomessa jo ennen Agricolan ja hänen aikalaistensa kirjallista toimintaa? Monet konkreettiset, joskaan eivät kielelliset, todistuskappaleet puhuvat tämän puolesta.

Heikki Mikkeli on kirjassaan *Euroopan idea* (1994) osoittanut, että kristinusko ja eurooppalaisuus kuuluvat kiinteästi yhteen. Keskiajalla Euroopan ymmärrettiin käytännössä tarkoittavan kristikuntaa. Voidaan siis perustellusti ajatella ja sanoa, että suomalaisistakin tuli eurooppalaisia juuri keskiajalla, kristinuskon myötä. Suomen kielen historian tutkimuksessa tätä kulttuurin murrosjaksoa ei kuitenkaan ole noteerattu oikeastaan mitenkään erikseen, ja tähän lienee syynä se, ettei käytettävissä ole keskiaikaisia, suomenkielisiä tekstilähteitä. Kuitenkin komparatiivisen tutkimuksen nojalla kielentutkijoilla on tapana rohkeasti esittää olettamuksia ja päätelmiä paljon kaukaisemmistakin asioista, aina uralilaista kantakieltä ja jopa sitä edeltäviä aikoja myöten.

Keskiaika on paljon lähempänä, heti sen oven takana, jolle ensimmäisten suomenkielisten tekstilähteiden avulla on mahdollisuus päästä. Ovia on lisäksi enemmän kuin yksi: Agricolan aikaiset käsikirjoitukset avaavat menneisyyteen hieman erilaisia näköaloja kuin Agricolan tekstit. Keskiajan suomeen voi päästä käsiksi monin tavoin, ja yksi näistä on vanhimpien tekstin keskinäinen vertailu. Tällaisen tutkimuksen yhteydessä olen törmännyt *jalopeuraan*, jota seuraavassa kirjoituksessani aion käsitellä hieman tarkemmin.

Jalopeura - iso villieläin?

Sanalla *jalopeura* ei ole etymologisia vastineita sukukielissä, joten normaalin etymologisen käytännön mukaan se lasketaan kuuluvaksi suomen kielen erilliskehityksen aikana syntyneeseen sanastoon. Sitä pidetään yleisesti Agricolan keksimänä uudissanana. Sanan ikää ja alkuperää on pohdiskellut perinpohjaisesti Martti Rapola; myöhemmät tutkijat sekä etymologiset sanakirjat esittävät *jalopeuraa* koskevat tiedot Rapolan mukaisesti. Teoksessaan *Kieli elää* (1947: 208 - 212) Rapola tuo sanan varhaisimmista dokumentoiduista vaiheista esiin seuraavanlaisia näkökohtia.

Sana *jalopeura* tarkoittaa vanhassa kirjasuomessa poikkeuksetta 'leijonaa'. Sanan alkuosa on aina taipumaton. Sana on yleinen Agricolasta alkaen ja "se perustuu omassa maassa tehtyyn kokeeseen selittää ja havainnollistaa tuon aavikon pedon laatua ja olemusta". Vanhan kirjakielen lisäksi *jalopeura* esiintyy myös

kansanrunoudessa, mutta eri merkityksessä. Siellä se tunnetaan *hirven* toisintosanana, esim. säeparissa *Hirvi suuri hirtettiin, jalopeura jaksettiin*. Tällä jälkimmäisellä tavalla käytettynä se voi olla vanhakin murrekana.

Molemmissa tapauksissa on kuitenkin selvää, ettei *jalo*-sanalla näissä yhteyksissä ole nykyistä edel/noble-merkitystä, vaan se on merkinnyt yksinkertaisesti suurikokoista. Tämä merkitys sillä on monissa murteissa vieläkin. Sana *peura* on Rapolan mukaan voinut merkitä alun perin vain kookasta villieläintä, ja näin hän tulee siihen tulokseen, että vanhan kirjakielen *jalopeura* alkuperäisessä merkityksessään on tarkoittanut epämääräisesti suurta villieläintä. Hän päättää pohdintansa seuraavanlaiseen toteamukseen:

"Jalopeura edusti kielessämme runollisen ylväänä kuumien maiden eläimistön hirvittävää majesteettia, kunnes järkeilevät luonnontieteilijät - peläten, että luonnontieteellisesti valistumaton Suomen rahvas voisi typerästi erehtyä leijonan tieteellisessä luokittelussa ja nähtävästi kuvitellen, että kielen ihanteena on oleva looginen sanasto - suistivat tämän iän aateloiman sanan valtaistuimeltaan."

Vanhan kirjakielen sanakirja (VKS) tarjoaa *jalopeuraa* käsittelevässä sana-artikkelissaan muutamia lisätietoja. Kansanrunoudessa esiintyvä merkitys 'hirvi' esiintyy myös vanhassa kirjakielessä, tosin harvinaisena. Ainoat esimerkit ovat Christian Lencqvistin nimissä julkaistusta, mutta ilmeisesti hänen isänsä Erik Lencqvistin ja opinnäytetyötä ohjanneen Henrik Gabriel Porthanin tutkimuksiin perustuvasta väitöskirjasta 1782: *Siell' on hirwet kytkettyä, Jalopeurat jatkettuna*. Väitöskirjan aiheena oli suomalaisten taikausko ja aineistona suomalainen kansanrunous. Gananderin sanakirjassa (1786 - 1787) ei ole vastaavaa esimerkkiä, mutta sielläkin todetaan *jalopeuran* voivan merkitä hirveä muussa kuin raamatullisessa tekstissä.

Vanhasta kirjakielestä löytyy myös jokunen esimerkki *jalopeura*-sanan alkuosan taipumisesta, esim. Agricola I 279: [*Pelasta*] *minun yxinäijsen Jaloijstpeuroijsta*. Tärkein lisätieto kuitenkin on, että vanhasta kirjakielestä löytyy sanalle kolmaskin merkitys: se on Agricolasta alkaen merkinnyt myös Leijonan tähtikuviota. Tarkemmin sanoen sen ensiesiintymä viittaa horoskooppimerkkiin, joka on saanut nimensä kyseisestä tähtikuvioista.

Lisäksi vanhan kirjasuomen aineisto antaa aihetta vielä seuraavanlaisiin Rapolan esitystä koskeviin huomautuksiin. Ensinnäkin *leijona*-sana on alkanut syrjäyttää *jalopeuraa* jo 1600-luvulla, ennen luonnontieteiden kukoistusta, sillä sen ensiesiintymä on ensimmäisessä suomalaisessa Raamatussa, vuoden 1642 Bibliassa. Toiseksi *jalopeura*-sanan lopullisessa valtaistuimeltaan suistamisessa lienee tärkeä osuutensa Porthanilla, joka Jusleniuksen sanakirjaan (1745) tekemissään lisäyksissä totesi *jalopeura*-sanan absurdiksi ja arveli sitä ensimmäisten raamatunkääntäjien keksinnöksi. Tosiasiassa järkeilevät luonnontieteilijät eivät ole olleet ensimmäisinä hylkäämässä *jalopeura*-sanaa, pikemminkin päinvastoin, kuten jäljempänä käy ilmi.

Kiljuvia *jalopeuroja*

Sekä Rapola (yllä mainitun lisäksi mm. teoksessa Agricolan apajalla 1962: 95), VKS että Raimo Jussilan luettelo *Vanhat sanat* (1999) antavat sen mielikuvan, että *jalopeura* esiintyisi vanhimmissa teksteissä vain Agricolalla. Rapola tosin ei väitä, että kysymyksessä olisi Agricolan uudissana, vaan esittää paremminkin varauksia ("kuka sanan ensi käyttäjä lienee ollutkin"), mutta esityksistä saattaa silti tällaisen päätelmän helposti tehdä. Esimerkiksi Laila Lehikoinen ja Silva Kiuru toteavat teoksessaan *Kirjasuomen kehitys* (1998): "Jonkin verran Agricola on ilmeisesti sepittänytkin sanoja. Näitä lienevät esim. seuraavat yhdyssanat: *jalopeura*..." Simo Heininen kirjassaan Agricola raamatunsuomentajana (1999: 260) sanoo: "Uranuurtajana Agricola joutui luomaan uudissanoja, joista kaikkien merkitys ei ole aivan selvä. - - . Esterin rukouksessa debytoinut *Jalopeura* oli elinvoimaisempi." Saman ajatuksen olen itsekin hyväksynyt mm. kirjoittaessani arvostelua Heinisen teoksesta (*Tieteessä tapahtuu* 6/2000), mutta asia jäi vaivaamaan: Agricolalla on paljon suoraan lainattuja sanoja, myös eksoottisten eläinten nimiä, ja *leo* tai *lejoni* olisi ollut suomalaisenkin helppo ääntää. Miksi ne eivät kelvanneet? Ja miksi Agricola olisi valinnut uudissanansa perusosaksi juuri *peuran*, joka oli vanha sana ja tarkoitti perinteisesti aina hirven tai peuran tapaista, kasviksia syövää sorkkaeläintä. Eikö Agricolalla olisi muka ollut mitään tarkempaa käsitystä leijonan ulkonäöstä ja luonteesta?

Sana *jalopeura* näyttää todella kuuluneen vakinaisesti Agricolan sanavarastoon, sillä se esiintyy useaan kertaan koottujen teosten kaikissa osissa. Sitä käytetään sekä selvänä eläimen nimenä että metaforana. Sanan debyytti ei Agricolalla kuitenkaan ole Esterin rukouksessa vaan Rukouskirjan taulukossa sivulla 40, jossa se on eläinradan merkin nimenä. Agricola tiesi aivan varmasti, miltä leijona näyttää, sillä hänen omassa Uudessa testamentissaan on leijonan kuva. Leijona on evankelista Markuksen tunnuseläin, joten Agricolan leijona esiintyy juuri Markuksen evankeliumin alussa olevassa kuvassa. Leijonasta puhutaan Raamatussa kaikkiaan n. 150 kertaa, ja se esitetään sekä eläinkunnan majesteettina että raatelevana petona, joka väijyy ja vainoaa sekä ihmisiä että muita eläimiä. *Jalopeurojen* luolaan heittäminen esitetään tavallisena kuolemanrangaistuksen muotona. Jokainen Raamattuun perehtyvä saa tietää leijonasta melkoisesti seikkoja, jotka eivät mitenkään sovi sorkkaeläinten toimenkuvaan. Agricola käyttää teoksissaan myös *peura*-sanaa, mutta sen tarkoittama eläin esiintyy aivan toisenlaisissa konteksteissa kuin *jalopeura*. Agricolan *peura* esitetään nopeajalkaisena, kepeästi juoksevana olentona, se esiintyy rinnakkain metsävuohien ja villivuohien kanssa ja se esitetään myös *jalopeuran* saaliina. Kaikki esiintymät viittaavat selvästi siihen, että Agricola on ymmärtänyt *jalopeuran* ja *peuran* keskenään hyvin erilaisiksi eläimiksi.

Sana *jalopeura* on siis jo Agricolalla ollut selvästi vakiintunut leijonan nimitys. Se ole myöskään ollut Agricolan yksityisomaisuutta, sillä se esiintyy kahdessa muussakin Agricolan aikaisessa tekstissä, sekä Westhin tekstissä että Upsalan kirkkokäsikirjan katkelmassa, kohdassa, jossa puhutaan sairaiden luona vierailemisesta. Vaikka näiden tekstien sisältö on periaatteessa sama kuin Agricolan käsikirjassa, poikkeaa Agricolan muotoilu (1549) selvästi kahdesta muusta. Yhteistä kaikille on

kuitenkin *kiljuva jalopeura*:

Agricola III (1549: 30)

Siehen mös Perkele aina öte ia peiue achkeroitze / ninquin kiliuua Jalopeura / meite hucataxens

Westh (ennen vuotta 1546, SKM I: 57)

Vielä sijtten käyypi mös perkele öödt ja päiuädt nin quin kijliuä jalopeura sen iälkin, että hän saisij meidät cadotta

Upsalan käsikirja n. 1550 (SKM I: 56)

wielæ sytten käyypi möss pkele äätt, ia päuett, nÿn qn kiliuua Jalopeura. Sen ielkin että hän saisi meiden kadhotta.

Myös VKS:n sana-artikkelissa *kiljuva* on mainittu Westhin tekstin ja Upsalan käsikirjan *kiljuvat jalopeurat*, vaikka siis *jalopeura*-sanan kohdalla ei ole mainintaa sanan esiintymisestä muissa samanaikaisissa teksteissä. *Kiljuva jalopeura* esiintyy Agricolallakin useissa kohdin, myös käsikirjaa vanhemmissa teksteissä, esimerkiksi

Agricola I (1544: 614, 837)

Muijsta - - Ette Perkele ninquin hwtaua Jalopeura ymberikieupi / etzijen ketä hen ylessöys

Se ryme hengi ymberikieupi / sinun Seurakunnas Canssan seassa / ninquin kilijuua Jalopeura

Agricola II (1548: 610)

Sille ette teiden Wiholisen Perkele ymberiskieupi ninquin kilijuua Jalopeura / ia etzipi ketä hen ylesnielis

Aineisto siis osoittaa, että Agricolan aikana *jalopeura* oli laajemminkin tunnettu, monikäyttöinen ja samalla ainoa 1500-luvun kirjakielessä esiintynyt leijonan suomenkielinen nimitys. Sana *leijona* näkyy tulleen kieleen vasta 1642 eli ensimmäisen kokonaisen raamatunkäännöksen myötä. Vielä ruotsalaisen Ericus Schroderuksen pieni monikielinen sanakirja *Lexicon Latino-Scondicum* (1637), jonka suomalainen osa on koostettu kielenoppaalta kyselemällä eikä esim. kirjallisten lähteiden mukaan, antaa latinan *leo*-sanan vastineeksi ainoastaan *jalopeuran*.

Suomen keskiaikaiset leijonat

Onko meillä aihetta olettaa, että *jalopeura* tunnettiin ja *jalopeurasta* puhuttiin Suomessa jo ennen Agricolan ja hänen aikalaistensa kirjallista toimintaa? Monet konkreettiset, joskaan eivät kielelliset, todistuskappaleet puhuvat tämän puolesta. *Leijona* ei ole mikään harvinaisuus Suomen keskiaikaisessa kuva-aineistossa.

Tutkija Helena Edgrenin henkilökohtaisen tiedonannon mukaan Codex Aboensiksen nimellä tunnetussa, 1430-luvulle ajoitetussa käsikirjoituksessa on leijonan kuva, joskin sen leijona muistuttaa

enemmän luppakorvaista koiraa kuin karjuvaa petoa. Suunnilleen samanikäinen leijona on Nousiaisten kirkossa, Pyhän Henrikin sarkofagin koristelaatassa. Taivassalon kirkossa on länsiseinällä 1470-luvulla valmistunut maalaus, jossa leijonaemo herättää poikasensa henkiin hengittämällä niiden päälle. 1500-luvun alussa tehdyissä Lohjan ja Hattulan kirkkojen seinämaalauksissa esitetään Daniel jalopeurojen luolassa, ja molemmissa kirkoissa kuvataan myös Danielin vihollisten joutuminen kuninkaan käskystä leijonien eteen. (Viimeksi mainituista ks. myös Kilström 1992: 119, 122.)

Kirkkomaalaukset ovat olleet vapaasti kaiken kansan nähtävillä, ja ainakin Hattulassa on ollut varmaa, että kirkkokansa on hämmästellyt teoksia suomen kielellä. Ainakin osa suomea puhuvista suomalaisista tunsivat leijonan ja sen tavat jo kauan ennen Agricolan aikaa.

Leijonalla on pitkät perinteet myös heraldiikan alalla. Leijonasta tuli Suomen vaakunaeläin jo 1500-luvulla, ja tätä ennen se oli ollut mm. ruotsalaisen Folkunga-suvun tunnus. Suomen ensimmäiset herttuat, Birger Jaarlin poika Pentti ja Maunu Ladonlukon poika Valdemar, jotka tosin tietävästi eivät koskaan käyneetkään Suomessa, käyttivät leijonavaakunaa. Keskiajalla vallinneen yleisen käsityksen mukaan leijona oli ollut jo muinaisten goottien tunnuseläin. (Talvio 1998: erit. 9 - 13.)

Olaus Magnuksen Carta Marinassa vuodelta 1539 on kuvattu Göötanmaan (Gothian) kuningas valtaistuimellaan, vierellään leijonavaakuna. Kuvaan liittyy teksti, jossa viitataan Hesekielin kirjan 19. lukuun. Luku sisältää leijona-allegorian muotoon puettun valitusvirren Juudan kuninkaiden tuhosta. Tätä taustaa vasten on mahdotonta ajatella, että ainakaan Agricolan tapaiset oppineet suomalaiset olisivat 1500-luvun puolimaissa ajatelleet leijonaa epämääräisesti "suurena villieläimenä".

Taivaallinen jalopeura

Vielä varhemmin jalopeuraa on mitä todennäköisimmin tarvittu eläinradan merkin ja siihen liittyvän tähtikuvion nimenä. Ajanlasku on alusta pitäen kuulunut kiinteänä osana kristilliseen kulttuuriin, ja astronomisia tietoja tarvittiin ajanlaskun ja kalenterin perustaksi. Jo tätä ennen muinaiset babylonialaiset olivat tarkkailleet taivaan ilmiöitä, ja auringon vuotuinen kiertoliike - näennäinen, niin kuin nykyään tiedetään - oli kuvattu jakamalla taivas eläinrataan ja sen mukaan huoneisiin tai merkkeihin, jotka oli nimetty tiettyjen, useimmiten eläimiä muistuttavien tähtikuvioiden mukaan ja joilla on ollut vanhat, tähtikuvioista juontuvat symbolinsa. Astronomia oli yksi niistä vapaista taiteista, jotka olivat keskiaikaisen yliopisto-opetuksen perusta.

Tieteenalat eivät olleet eriytyneitä, vaan ne muodostivat yhtenäisen järjestelmän, jossa tarkastelun kohteina olivat yhtä lailla sekä ihminen että häntä ympäröivä, näkyvä tai näkymätön universum kaikkineen. Yhtä tieteenalaa ei voinut hallita perehtymättä myös muihin (esim. Nuorteva 1997/1999: 26 - 33.) Astronomia tuli Euroopan yliopistojen säännölliseen opetusohjelmaan 1300-luvulta alkaen, mutta sekä astronomiaa että astrologiaa eli tähdistä ennustamista oli opetettu jo tätä ennen. Jälkimmäisessä ei nähty

mitään epäilyttävää tai epätieteellistä, päinvastoin pidettiin itsestään selvänä, että kun taivaankappaleiden liikkeet vaikuttivat ajan jaksottumiseen ja vuodenaikojen vaihteluun, ne vaikuttivat myös ihmisiin ja heidän toimiinsa. Astrologia oli arvostettu tiede uuden ajan alkuun asti, ja nimenomaan horoskooppiastrologiaa siihen olennaisesti kuuluvine taivaan merkkeineen on Euroopassa harrastettu ensimmäisiltä kristillisiltä vuosisadoilta alkaen.

Koska Suomessa on annettu kirkon organisoimaa koulutusta 1200-luvulta alkaen ja ainakin 165 nimeltä tunnettua suomalaista miestä on ennen reformaatioajan alkua opiskellut Euroopan yliopistoissa (Nuorteva mts. 139), ei täällä ainakaan oppineissa piireissä ole voitu olla täysin tietämättömiä horoskooppiastrologiasta. Sitä paitsi, koska ennustaminen on aina viehättänyt ihmisiä ikään ja säätyyn katsomatta, astrologien tarjoamalla palveluilla on varmasti ollut kysyntää myös oppineiston ulkopuolella.

Ensimmäisillä kristillisillä vuosisadoilla tähtikuvioiden asema ja auringon vuotuinen kiertorata sitä vastaavine eläinradan huoneineen kävivät todella yksiin, mutta myöhemmin ne ovat erkaantuneet toisistaan. Keskiajalla aurinko ei siis enää ollut leijonan tähtikuvion kohdalla silloin kun astrologien mukaan elettiin leijonan merkeissä, mutta horoskooppimerkin ja tähtikuvion yhteys on ollut kuitenkin selvä ja samaa nimitystä on käytetty molemmista, joko kreikan sanaa *leon* tai sen latinankielistä vastinetta *leo*. Jälkimmäinen on meillä keskiajalta lähtien ollut tunnettu myös kristillisenä etunimenä, mutta tällä ei liene tässä yhteydessä merkitystä.

Leijonan vanha symbolimerkki on pitkähäntäinen pyörylä, joka ei kerro nimitystä vastaavan eläimen hahmosta mitään täsmällistä. Leijonan tähtikuvion voi hyvällä tahdolla hahmottaa leijonaksi sellainen, joka oikean leijonan tuntee, mutta yhtä hyvin kuvion voi tulkita tarkoittavan muutakin nelijalkaista, suhteellisen pitkäkaulaista eläintä. Itse asiassa tähtikuvio muistuttaakin enemmän hirveä tai peuraa kuin leijonaa.

Suomensukuisten kansojen astronomisista harrastuksista ja tähtikuvioiden vanhoista omaperäisistä nimityksistä ei ole kovin paljon tietoa, mutta se vähä aineisto, joka käytettävissä on, kertoo siitä, että suomalais-ugrilaiset esi-isät ovat muinaisten babylonialaisten lailla hahmottaneet tähtikuvioita usein juuri eläimiksi ja nähneet taivaalla tietysti tuttuja eläimiä, mm. hirviä. Esimerkiksi T. I. Itkonen toteaa teoksessaan *Suomen lappalaiset II* (1948: 359 - 360), että tähtikuvioiden nimiä saamelaisten pariin tunnetaan vain harvoja. Silti *sarva* eli hirvi on vahvasti esillä: Ajomies, Capella ja Perseus on 'hirvi' tai 'hirven sarvikilpi', Kassiopiea on 'hirsensarvet', Kaksoset on 'hirvenhiihtäjät'. Tätä kautta voisi olla mahdollista ymmärtää, miksi suomalaiset ovat antaneet Leijonan tähtikuviolle ja tätä vastaavalle horoskooppimerkille niin kummalliselta näyttävän nimen kuin *jalopeura*. Kuten kansanrunoista näkyy, *jalopeura*-sanaa on vanhastaan käytetty hirven toisintosanana, ja kuten Rapolakin varovasti arvelee, sana on voinut kauankin olla kansanomaisessa käytössä todellisen sorkkaeläimen nimityksenä. Yhtä hyvin sitä on voitu käyttää myös samanahmoisen tähtikuvion nimenä.

Raamattu sisältää niin paljon tietoa todellisesta leijonasta ja leijonaan liittyvästä symboliikasta, että sen perusteella suomenkielistä nimitystä *jalopeura* olisi mahdotonta motivoida. Todennäköisempää on, että *jalopeura* on tullut 'leijonaa' vastaavaksi nimitykseksi jo siinä vaiheessa, kun tällaista todellista tietoa ei vielä ole ollut ja ainoa keino havainnollistaa vierasperäisen leo-käsitteen sisältöä on ollut horoskooppisymboli tai tähtikuvio, jotka eivät ole antaneet mitään selvää osviittaa eläimen todellisesta ulkonäöstä tai luonteesta.

Se, että suomen kielen *jalopeura* on tullut kieleen nimenomaan astrologian myötä, saa tukea siitä tosiseikasta, että sana alusta alkaen on esiintynyt nimenomaan kalenteritietojen yhteydessä, ja astronomian piirissä se on myös säilynyt sitkeimmin. Esimerkiksi ensimmäisessä suomenkielisessä almanakassa vuonna 1705 käytetään termiä *jalopeura*, vaikka *leijona*-sanakin oli jo kirjakielessä tähän aikaan. Elias Lönnrotin vuonna 1847 ilmestyneessä tulkisanakirjassa on eläimiä käsittelevässä kohdassa (s. 94) annettu ruotsin *lejon*-sanan vastineeksi sekä *jalopeura* että *leijona*, mutta tähtitaivaan ilmiöitä käsittelevässä kohdassa puhutaan vain *jalopeurasta* (s. 104). 1900-luvun alussa ilmestyneessä ensimmäisessä suomenkielisessä tietosanakirjassa eläinrataa koskevassa sana-artikkelissa käytetään yksinomaan termiä *jalopeura*, mutta itse eläintä koskevassa luonnontieteellisessä sana-artikkelissa puhutaan johdonmukaisesti *leijonasta*. Vielä nykyäänkin *jalopeura* on käypä tähtitieteen ja astrologian termi, vaikka se muussa kielenkäytössä on jo selvästi vanhahtava, ylätyylinen tai runollinen.

KIRJALLISUUTTA

Agricola, Mikael: Teokset I - III. Näköispainos. WSOY, Porvoo 1987.

Ganander, Christfrid (1786-1787/1997): Nytt Finskt Lexicon. Alkuperäiskappaleesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.

Heininen, Simo (1999): Mikael Agricola raamatunsuomentajana. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Itkonen, T. I. (1948): Suomen lappalaiset vuoteen 1945. Toinen osa. WSOY: Porvoo - Helsinki.

Juslenius, Daniel (1745): Suomalaisen Sana-Lugun Coetus. Näköispainos [H. G. Porthanille kuuluneesta sanakirjan kappaleesta]. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1968.

Jussila, Raimo (1998): Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.

Kilström, Bengt Ingmar (1992): Raamatunaiheet Suomen keskiaikaisessa kirkkotaitteessa. - Biblia 350. Suomalainen Raamattu ja Suomen kulttuuri. Toimittanut Jussi Nuorteva. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Lehikoinen, Laila - Kiuru, Silva (1998): Kirjasuomen kehitys. Uudistettu laitos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

[Lönnrot, Elias] 1847: Ruotsin, Suomen ja Saksan tulkki. Öhman, Helsingfors.

Mikkeli, Heikki (1994): Euroopan idea. Eurooppa-aatteen ja eurooppalaisuuden pitkä historia. Suomen historiallinen seura. Helsinki.

Nuorteva, Jussi (1997/1999): Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640. Suomen historiallinen seura, Bibliotheca Historica 27; Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 177. Helsinki 1997, toinen painos 1999.

Rapola, Martti (1947): Kieli elää. WSOY, Porvoo - Helsinki.

Rapola, Martti (1962): Agricolan apajalla. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Tietolipas 28. Helsinki.

Schroderus, Ericus (1637): Lexicon Latino-Scondicum. Holmiae.

SKM I = Suomen kielen muistomerkkejä I. Julkaisseet E. N. Setälä ja K. B. Wiklund. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1893.

Talvio, Tuukka (1997): Suomen leijona. Vammala: Museovirasto, Suomen kansallismuseo ja Vammalan Kirjapaino Oy.

Tietosanakirja I - X. Tietosanakirjaosakeyhtiö, Helsinki 1908 - 1919.

VKS = Vanhan kirjasuomen sanakirja 2. J - K. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki 1994.

Kirjoittaja on Suomenkielen professori Turun yliopistossa.